

“Türk dillərinin qədim leksikası” monoqrafiyası haqqında

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Baba Məhərrəmlinin **“Türk dillərinin qədim leksikası”** (Bakı, **“Xəzər Universitəsi” nəşriyyatı, 2017, 272 s.**) monoqrafiyası öz elmi tutumu və zəngin dil materialları ilə diqqəti cəlb edir. Əsərin elmi mənbələri müxtəlif dilləri: Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərini əhatə edir. Baba Məhərrəmli kitabın əvvəlində tanınmış dilçi-alim O.N.Trubaçevdən belə bir epigrafla vermişdir: **“Sinxroniya donmuş diaxroniyadır”**. Həqiqətən də, müasir dillər min illər ərzində tarixi inkişaf keçmiş dillərin bugünkü mənzərəsini əks etdirirlər. Yəni hər bir dil fonetik, leksik-semantik, morfoloji-sintaktik quruluşunu indiki vəziyyətə çatdırınca müxtəlif tarixi dövrlərdən keçmiş və həmin dövrlərdəki dil təsirlərinə məruz qalmışdır.

Baba Məhərrəmlinin “Türk dillərinin qədim leksikası” monoqrafiyası türk dillərinin ilkin söz xəzinəsinin öyrənilməsi baxımından çox dəyərli əsərdir. Məlumdur ki, türk söz kökünün qədim formaları, fonetik tərkibi haqqında türkologiyada ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Baba Məhərrəmli bu monoqrafiyada həmin fikirlərə bir aydınlıq gətirmiş, düzgün elmi nəticələr əldə etmişdir. Monoqrafiyanın I Fəslində rekonstruksiya məsələlərinə toxunan Baba Məhərrəmli yazır ki, ilkin söz köklərinə əvəzlik, isim və feil kökləri aiddir. Onun fikrincə, müxtəlif dil kontaktları, səs keçidləri, arealların dəyişməsi, sinkretikliyin parçalanması, fuziallaşma, şəkildəşmə tarixən türk dillərində kök morfemlərin inkişafına, fonoloji, morfonoloji, semantik dəyişmələrə gətirib çıxarmışdır. Müasir türk dillərinin lüğət fondunda daşlaşmış çoxlu miqdarda leksem var ki, onlarda *kök+şəkilçi* sərhədini və ya münasibətini araşdırmaq üçün həmin sözlərdə baş verən fonetik və morfoloji inkişaf proseslərini izləmək lazımdır.

Vaxtilə türk dillərinin amorfluq mərhələsində morfemlərdə suprasegment formalar daha aktiv olmuşdur. İltisafilik mərhələsində isə onların funksiyaları zəifləmişdir. Türk dillərinin tarixində şəkildəşmə sonrakı hadisə olsa da, kök morfemlərin sürətli inkişafını təmin etmişdir. Müasir türk dillərində kök sözlərin morfoloji strukturunun formalaşması onların amorfluqdan iltisafiq quruluşa keçməsi ilə sıx bağlıdır. Tədricən baş verən fonetik hadisələr kök sözləri yeni leksemlərə çevirmiş, həm də onların allomorfları və derivatları yaranmışdır.

Baba Məhərrəmli, düzgün olaraq, qeyd edir ki, etimoloji araşdırmada analogiya prinsipi, məna yaxınlığı, söz yuvası meyarı, mümkün səs keçidləri önəmli amillərdir. Son dövrlərə qədər bir çox türk dilinə aid etimoloji sözlüklər tərtib edilsə də, hələ də bu sahədə bəzi problemlər öz həllini tapmamışdır. Türk dillərinin etimologiyası ilə bağlı problemlər, əsasən, aşağıdakılardır:

1) Əksər türk dillərinin etimoloji sözlüyü hazırlanmamışdır, halbuki buna böyük ehtiyac vardır. Məsələn, indiyə qədər Azərbaycan dilinin etimoloji lüğətinin hazırlanması yolunda səylər göstərilə də, hələ də bu iş başa çatdırılmamışdır.

2) Türk dillərinə aid bəzi etimoloji lüğətlər çox bəsit, səthi hazırlanmış, bir çox halda etimoloji prinsiplər gözlənilməmişdir.

3) Etimoloji lüğətlərdə türk mənşəli hesab edilən sözlərin bir qismi ulu dildən qaynaqlanan köklər kimi şərh edilməlidir.

4) Etimoloji lüğətlərdə mənşəyi türk dilləri ilə açıq-aydın bağlı olan sözlərin kökünü qeyri-türk dilləri ilə bağlamaq cəhdlərinə rast gəlinir ki, bu da yolverilməzdir.

5) Türk dillərinə aid etimoloji araşdırmalarda məhdud cəhətlərdən biri odur ki, aparılan tədqiqatlarda qohum olmayan dillərin materialları müqayisəyə cəlb edilmir. Halbuki arxetiplərin bərpasında müxtəlif sistemli dillərdəki leksik paralellər, analogi faktlar böyük rol oynayır. Bir sözlə, müasir dövrdəki etimoloji araşdırmaların əhatəsi daha geniş olmalı, tipoloji müqayisələrə üstünlük verilməlidir.

Etimoloji tədqiqatlar zamanı leksik paralellikləri, semantik uyğunluqları, sözün quruluş modellərini nəzərə almaq, dili tədqiq edilən xalqın hansı xalqlarla təmasda olduğunu, etnolinqvistik xüsusiyyətlərini, etnopsixologiyasını bilmək lazımdır. Diqqətəlayiq haldır ki, Baba Məhərrəmli monoqrafiyada Azərbaycan dilinin etimoloji lüğətinin yazılmaması məsələsinə həssaslıqla yanaşır və Azərbaycan dilinin kompleks etimoloji lüğətinin yazılmasının dilçiliyimizin zəruri məsələlərindən biri hesab edir.

“Kök sözlərdə derivatoloji proseslər” adlanan II fəsildə müəllif ən qədim söz yaradıcılığına toxunur və müasir dövrdəkindən fərqli olaraq qədim dövrdə fonetik üsulla söz yaradıcılığının dominantlıq təşkil etdiyini göstərir. Müəllif burada qeyd edir ki, tarixən türk dillərində söz yaradıcılığı bir neçə istiqamətdə getmişdir. Bəzi ilkin söz kökləri tarixi inkişaf nəticəsində fonetik qanunauyğunluqlardan yaranan səbəblərlə bağlı olaraq yeni leksemlərə çevrilmiş, bir qrup köklərdə şəkildəşmə nəticəsində yeni derivatlar yaranmış, digər bir qrup söz kökləri asemantikləşməyə məruz qalmış, rudiment şəklində digər sözlərin tərkibində izlərini saxlamışdır. Bu cür çoxşaxəli söz yaradıcılığı prosesi türk dillərinin lüğət fondunu zənginləşdirmişdir. Şəkilçiləşməyəqədərki dövrdə fonetik yolla sözyaratmanın müxtəlif istiqamətləri mövcud olmuşdur. Türk dillərində qədim söz yaradıcılığı üsullarından bəhs edərkən, təkhecalı söz köklərindəki variantlılığın da derivatoloji mahiyyətini nəzərə almaq lazımdır. Söz kökündəki fonovariantlar tarixən semantik diferensiallaşmaya təkan vermiş faktlardan biridir. Bu prosesdə türk dillərindəki dialekt fərqləri də mühüm amil olmuşdur.

Baba Məhərrəmli türkologiyada N.A.Baskakov, E.Z.Kajibəyov, M.A.Çerkasski, E.V.Sevortyan və Q.Sadvakasovun fonoloji yolla söz yaradıcılığı prosesini araşdırdıqlarını göstərir. Müəllif bu fəsildə ilkin söz yaradıcılığının bütün istiqamətlərini nəzərdən keçirmiş və kompleks

şəkildə ilkin derivatoloji prosesin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa nail olmuşdur.

Baba Məhərrəmli, çox doğru olaraq, qeyd edir ki, pratürk dövründə morfonoloji və fonetik üsullarla baş verən söz yaradıcılığı prosesləri aşağıdakılardır: fuziya-asemantikləşmə, sinkretiklik, fleksiya-ablaut, ilkin uzanma, metateza, reduksiya, proteza. Müasir türk dilləri üçün səciyyəvi sayılmayan fonoloji yolla söz yaradıcılığı qədim dövrdə, əksinə, çox aktiv olmuşdur, çünki o zamanlar türk dillərinin sözyaratma ehtiyacı, əsasən, bu üsulla ödənilmişdir. Türk dillərinin amorfluq mərhələsində dilin sözyaratma imkanları məhdud idi, hələ qrammatik formalar yaranmamışdı, ilkin dil daha çox söz səviyyəsində idi. Müəllif burada fuziya və fleksiyanın qədim türk sözlərində yeni düzəltmə sözlər yaratdığını təsbit etmişdir. Maraqlı cəhət odur ki, fleksiya və fuziya hadisəsi çox zaman hind-Avropa dillərinin kök sözlərinin inkişafına aid edilən terminlər kimi işlədilir. Baba Məhərrəmli isə sübut etmişdir ki, dünya dillərinin morfoloji, yəni tipoloji cəhətdən müxtəlif qruplara bölünməsi nisbi mahiyyətlidir, bütün dillər bir ulu dildən yaranmışdır, ona görə də bütün dillərdə universal tipoloji əlamətlər mühafizə olunmuşdur.

Müəllif qeyd edir ki, müasir türk dillərində indi də müşahidə edilən səs əvəzlənmələri vaxtilə ilkin söz yaradıcılığının əsas vasitələrindən biri idi. Çoxsaylı dil faktları sübut edir ki, qədim söz köklərində fonetik dəyişmə yolu ilə yeni leksemlərin yaranması üsulu daha məhsuldar olmuşdur. İlkin söz köklərinin sinkretikliyi məsələsinə toxunan Baba Məhərrəmli bildirir ki, ilkin söz köklərində ad-feil quruluşu dilin amorfluq mərhələsinə aiddir. Yəni şəkilçiləşmənin hələ yaranmadığı bir mərhələdə sinkretik köklər dildə müxtəlif funksiyalar yerinə yetirmiş, sözün çoxfunksiyalılığını təmin etmişdir. Bu fikir həm hind-Avropa dilçiliyində, həm də türkologiyada daha çox müdafiə olunur. Çox müsbət haldır ki, Baba Məhərrəmli bu məsələdə obyektiv mövqe tutmuş və ilkin sözlərin sinkretikliyi müddəasını müdafiə etmişdir. Baba Məhərrəmli bu ehtimalını elmi cəhətdən aşağıdakı kimi əsaslandırır:

“Dilin ilkin mərhələsində omonimliyın, homogen köklərin olması labüd proseslərdən biri idi, çünki o zaman dildə hələ morfoloji-sintaktik zənginlik, sözyaratma üsullarının təşəkkülü çox zəif idi, dilin lüğət fondu “yoxsul” idi. Ehtimal ki, bu qədim hadisə ilk dilin sözyaratma ehtiyacından yaranmışdır”. Əlbəttə, hər bir araşdırmaçını, tədqiqatçını bu tipli elmi mühakimələr irəli sürməsi, öz fikrini məntiqi cəhətdən, dil faktları ilə əsaslandırması olduqca önəmlidir. Müəllif bu fəsildə əksər türkoloqların inkar etdikləri ilkin uzanma məsələsinə də aydınlıq gətirir

və hətta bu hadisənin prototürk dönməndə söz yaradıcılığına xidmət etdiyini sübut edir. Halbuki bir çox türkoloq qədim türk sözlərində ilkin uzanmanın varlığı fikrini təkzib edirlər.

Baba Məhərrəmli yazır: “İlkin uzanmanın söz yaradıcılığı vasitəsi kimi çıxış etməsi türk dillərinin qədim dövrdə amorf quruluşa malik olması ehtimalını bir daha təsdiqləyir. Müasir qaqaüz, yakut və türkmən dillərindəki ilkin uzanma faktları məhz prototürk dövrünün əlamətləridir. İndi də həmin dillərdə bu hadisə bəzi hallarda sözləri fərqləndirir. Faktları nəzərdən keçirək: qağ. *ara* “məsafə” - *aara*- “axtar”, *aaz*- “azmaq” - *az* “az bir şey”, *kaar* “qar” - *kar*- “palçıq qarışdırmaq”, tof. *sarı* “yuxarı” - *saarı* “çay qalığı”. Əlbəttə, bu tipli nümunələrdə ilkin uzanmanın məna fərqləri yaratması söz yaradıcılığı kimi düşünülə bilməz. İlkin uzanma o sözlərdə söz yaradıcılığı üsulu kimi çıxış edir ki, həmin sözlərin mənşəyi eynidir. Məsələn, tuv. *kat* “qayınana” - *kāt* “arvad”, yak. *bay* “varlı” - *baay*- “varlanmaq”. Yəni müəllif məhz eyni köklərdə semantik diferensiallaşmanın yaranmasını söz yaradıcılığı kimi qəbul edir.

“Türk dillərində qədim söz formaları” adlanan III Fəsildə müəllif ilkin söz formalarının tarixi morfonoloji inkişafına nəzər salır, onların morfoloji cəhətdən formalaşması məsələlərini izah edir. Müəllif qeyd edir ki, türk dillərində ən qədim söz köklərindən biri *CV (samit+sait)* quruluşlu köklərdir. Müasir türk dillərində bu cür köklərin sayı azdır. Ancaq qədim yazılı qaynaqlarda belə strukturlu köklər daha çox işlənmişdir. Dilçilikdə praformaların bərpasında *CV* biçimi üstünlük təşkil edir. Bu da təsadüfi deyil ki, belə köklər ən qədim, yəni prototürk dövrünün izlərini əks etdirir. Türk dillərində bir qrup söz kökü var ki, onların ilkin formalarını müəyyən etmək üçün Ural və Altay dillərinin analoji faktlarının müqayisəsi kifayət etmir. Daha dərin etimoloji araşdırma üçün digər qohum olmayan dillərdəki analoji faktların müqayisəsinə ehtiyac var. Dilçilikdəki statik rekonstruksiya nəzəriyyəsinə görə, pradil dövrü üçün yalnız bir kök modeli əsas götürülür və digər söz modellərinin həmin kökdən yarandığı iddia edilir. Bu nəzəriyyəyə görə, bütün qərbi Qafqaz dillərindəki söz kökləri yalnız bir söz modelindən – *CV (samit+sait)* modelindən yaranmışdır.

Türk dillərinin erkən dövrlərində işlənən ən qədim söz formalarından biri də *V (sait)* quruluşlu köklərdir. Bəzi türkoloqlar bu tipli köklərin qədim dövrdə varlığını inkar edirlər. Qeyd edək ki, yalnız bir saitdən ibarət heca forması müasir türk dillərinin əksəriyyətində arxaıkləşmiş, aseman-tikləşərək digər sözlərdə izlərini saxlamışdır. Bu kök forması türk dillərində ən çox daşlaşan, arxaıkləşən söz modelidir. Bu tip köklərin

müasir türk dillərində azlığı qədimdə onların mövcudluğunu heç də inkar etmir. Dünya dillərində yazıyaqədərki dövrlərdə *V (sait)* quruluşlu kök morfemlər kifayət qədər çox olmuşdur. Sonradan isə onlar morfonoloji və fonosemantik inkişaf nəticəsində dəyişikliklərə məruz qalaraq öz ilkin formalarını itirmişdir. Türkologiyada qədim söz strukturlarından biri kimi adı hallandırılan köklərdən biri də *CVC (samit+sait+samit)* heca tipidir. Statistika əsaslanaraq, çağdaş türk dillərində təkhecalı morfemlər içərisində *samit+sait+samit* tipli köklər üstünlük təşkil edir. Müasir türk dillərinin lüğət fondunda daşlaşmış çoxlu miqdarda leksemlər var ki, onlarda kök+şəkilçi sərhadini və ya münasibətini araşdırmaq üçün həmin sözlərdə tarixən baş verən fonetik və morfoloji inkişaf proseslərini izləmək lazımdır. Kökü, mənşəyi bir olan çağdaş türk dillərində *CVC* heca tipli söz köklərinin say nisbəti fərqlidir. Bunun da səbəbi çoxəsrlik inkişafın, türk dillərinin parçalanmasının nəticəsidir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, türk dillərinin kök morfemləri ilə uyğunluq təşkil edən şumer dilinə aid söz köklərinin əksəriyyəti monosillabikdir.

Baba Məhərrəmli, düzgün olaraq, ilkin söz köklərinin təkhecalılıq üzərində qurulduğunu göstərir. Doğrudur, dünya dilçiliyində əks mövqedən çıxış edən alimlər də var. Yəni bəzi dilçilər qədim sözlərin çoxhecalılığını fikrini müdafiə edirlər. Ancaq inkişaf sadədən mürəkkəbə doğru olduğuna görə monosillabizmin ilkinliyi fikrini biz də dəstəkləyirik. Monoqrafiyanın “Türk dillərində söz yuvaları” adlanan IV Fəslində müəllif ən qədim söz yuvalarından törəyən etimoloji cəhətdən düzəltmə sözlərin homogenliyini sübut edir. Etimoloji araşdırmalarda söz yuvası metodikasının uğurlu olması monoqrafiyada təsdiqini tapır. Yəni ilkin söz yuvalarını müəyyənləşdirməklə müasir dövrdə onlarla sözün eyniköklülüyünü təsbit etmək mümkündür. Baba Məhərrəmlinin “Türk dillərinin qədim leksikası” əsərində qoyulan problemlər dilçiliyimizin mühüm məsələləridir və əsərdə onların həlli yolları göstərilmişdir. Fikrimizcə, Azərbaycan dilçiliyi üçün “Türk dillərinin qədim leksikası” əsəri çox qiymətli mənbədir.

Sənubər Abdullayeva
Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi”
kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor